

Микола Шкрібляк
м. Чернівці

РОЛЬ І МІСЦЕ „СВІТСЬКОГО ЕЛЕМЕНТУ” У ЗБЕРЕЖЕННІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ЖИТТЯ ПРАВОСЛАВНИХ У ПОСТБЕРЕСТИЙСЬКИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано роль і місце „світського елемента” у збереженні церковно-релігійного життя православних у постберестейський період та проведено історико-релігієзнавчий аналіз феномену церковних братств як позаієрархічних структур Української Православної Церкви.

Значну увагу автор приділяє впливу церковних братств як позаієрархічних структур на церковно-релігійне життя православних у постберестейський період, унаочненню форм і методів їхньої боротьби за відновлення православної ієрархії й легалізацію її діяльності у 20-ті – 30-ті роки XVII ст. Дається авторська концептуальна об’єктивна ідейно-релігійної та суспільно-політичної трансформативності, що суттєво скорегувала подальшу долю Київської православної митрополії у XVII ст.

Ключові слова: світський елемент, церковні братства, об’єднання мирян, позаієрархічні структури, Київська митрополія, православна ієрархія.

Автор анализирует роль и место „мирского элемента” в сохранении церковно-религиозной жизни православных в постберестейский период и истолковывает феномен церковных братств как внеиерархического движения мирян Украинской Православной Церкви.

Особенное внимание уделено определению влияния церковных братств как внеиерархических структур на церковно-религиозную жизнь православных в постберестейский период, иллюстрации форм и методов их борьбы за восстановление православной иерархии и легализации их деятельности в 20 – 30-х годах XVII века. К тому же дается авторская концептуальная объективация идейно-религиозной и общественно-политической трансформативности общества, которая привела к существенной коррекции последующей судьбы Киевской православной митрополії в XVII веке.

Ключевые слова: мирской элемент, церковные братства, объединения мирян, внеиерархические структуры, Киевская митрополія, православная иєрархія.

The article analyzes the phenomenon and place of religious brotherhoods and interpreted their role in maintaining the center of church-religious and spiritual influence of Ukrainian Orthodox Church.

The author devotes considerable attention to the influence of religious interpretation of the Brotherhood as beyond hierarchy structures of religious life in the Orthodox post-Berestia period. The author illustrates the forms and methods of their struggle for restoration of the Orthodox hierarchy and the legalization of its activities in the 20s - 30s of the 17 century. The author objectified conceptually ideological, religious, and political transformations that significantly corrected fate of the Kyiv Orthodox Metropolis in 17 century.

Keywords: religious brotherhoods, laymen association, secular element, beyond hierarchy structure, post-Berestia period, the Kyiv Metropolitanate, the Orthodox hierarchy.

Внутрішнє життя Київської митрополії як у доберестейський, так і в постберестейський періоди характеризується глибокою кризою церковно-ієрархічного устрою. Після укладення унії (1596 р.) всі єпископські кафедри перейшли під юрисдикцію „нової” – „Уніатської Церкви” і лише дві єпархії – Львівська та Перемишська – з єпископами-антиуніатами Гедеоном Балабаном і Михайлом Копистенським ще майже століття залишалися православними, проте повноцінно функціонувати вони не могли. Варто зазначити, що 1596 р. ці єпископи за активної підтримки князя Костянтина Острозького скликали Берестейський протиунійний собор, який не дав жодних результатів, крім ви

кляття учасників унійного собору. Отже ієрархи Київської митрополії замість того, що шукати шляхів виведення Руської церкви з кризи – лише її поглиблювали.

За цих доволі складних конфесійних і політичних трансформацій у Речі Посполитій українські православні миряни об'єдналися у церковні братства, які стали основними центрами суспільно-релігійного життя. Тепер їхнім головним завданнями стає боротьба за збереження осередків Православ'я (перше поунійне покоління), відновлення ієрархії (20-ті роки XVII ст.) та легалізацію її діяльності (30-ті роки цього ж століття).

Актуальність теми дослідження зумовлена передовсім тим, що більшість учених розглядає діяльність церковних братств у контексті протистояння між представниками офіційної духовної влади (зазвичай це місцеві єпископи і навіть митрополит), акцентуючи увагу, як правило, на впливові братського руху на внутрішнє життя та устрій Київської митрополії, а також на його визначальній ролі у збереженні національно-релігійної свідомості, просвітництва, шкільництва, книгодрукуванні тощо. Однак чи не найбільшою заслугою братств, на думку багатьох істориків, є боротьба з унією на її території. Ця теза є наскрізною для радянської історіографії, в якій, на наше переконання, навмисно замовчуються факти про те, що саме боротьба за сфери впливу, вивищення у церкві ролі братств і намагання звести до мінімуму у ній духовну владу єпископа чи митрополита стали визначальними чинниками Берестейської унії 1596 р. Цей підхід призвів до спотворення уяви про специфіку функціонування церковних братств та їхню роль у суспільно-релігійному житті православних Речі Посполитої. Попри велику кількість літератури з цієї проблематики, діяльнісно-ціннісний аспект церковних братств у контексті суспільно-релігійних перетворень початку XVII ст. й по сьогодні не знайшов науково виваженої й об'єктивної оцінки.

Отже, актуалізація проблематики братського руху та ролі „світського елементу” у збереженні осередків церковно-релігійного життя православних у постберестейський період є об'єктивно детермінована, що дає підстави вважати тему нашого дослідження актуальною. До того ж, сформульовані у статті положення та висновки проливають світло на окремі фрагменти як церковної, так і світської історії України.

Мета нашої розвідки полягає в тому, щоб на основі всебічного аналізу історичних реалій (доступної нам джерельної бази) та історіографічного матеріалу розкрити й об'єктивно витлумачити роль братського руху у суспільно-релігійному житті православних за умов бездержавності та іноземного релігійно-політичного впливу.

Реалізація мети та логіка дослідження зумовлює розв'язання таких **завдань**:

- проілюструвати суспільно-історичне тло появи церковних братств;
- проаналізувати специфіку функціонування церковних братств та форми їхньої співпраці з ієрархічними структурами Української Православної Церкви;
- з'ясувати роль і місце церковних братств у правових заходах, спрямованих на легалізацію церковно-релігійного життя у Речі Посполитій.

Об'єктом дослідження є форми впливу церковних братств як позаієрархічних структур на церковно-релігійне життя православних першого поунійного покоління і методи їхньої боротьби за відновлення православної ієрархії та легалізацію її діяльності у 20-ті – 30-ті роки XVII ст. До об'єкту дослідження також належить ідейно-релігійна та суспільно-політична трансформативність, що визначила подальшу долю Київської православної митрополії у XVII ст.

Предметом дослідження виступає релігієзнавчо-історіософський дискурс ролі церковних братств у збереженні осередків церковно-релігійного життя православних за умов іноземного політичного та релігійно-духовного впливів.

Комплексний підхід до висвітлення складного спектра питань, які увиразнюють суспільно-історичні детермінанти появи церковних братств, унаочнюють специфіку функціонування і дозволяють витлумачити їхню роль у суспільно-релігійному житті православних Речі Посполитої на початку XVII ст., спонукав автора до використання більшості загальнонаукових методів історико-релігієзнавчого дослідження, а саме: актуалізації, хронологічного, синхронного, аналітичного та герменевтичного.

Методологічною основою дослідження стали традиційні принципи сучасного релігієзнавчого знання, до яких належать: принцип історизму, об'єктивності, позаконфесійності та поліметодичності.

Аналізуючи **історіографію** з означеної проблематики, доходимо висновку, що церковні історики-богослови та світські вчені, які досліджували внутрішнє життя Української Православної Церкви на початку XVII ст. і спроби мирян вивести її з глибокої кризи уже тоді окреслили коло найважливіших питань, пов'язаних із братським рухом. Історіографія, присвячена церковним братствам насправді доволі багата, проте їхня поява та функціонування на ранніх етапах скупі представлені джерелами. Дискусійним залишається навіть те, які саме громадські об'єднання, що існували при православних церквах (приходах, єпископіях) можна називати братствами [8, с. 83-84].

Так, А.Папков стверджує, що братства генеалогічно походять від староруських „братчин”, які, за його інтерпретацією, є православними об'єднаннями (спілками) мирян [17, с. 394-395]. Такого ж висновку доходить і відомий учений та церковно-релігійний діяч І.Огієнко. Спираючись на давні історичні джерела, він доводить, що „початок наших церковних братств криється в глибокій давнині, – в Іпатієвім Літопису під роками 1134 та 1159 уже згадуються церковні „братчини”, наприклад, у Полоцьку, згадуються, як давно існуючі” [16, с.197]. А сучасний російський дослідник М.Дмитрієв переконує, що в контексті витлумачення цієї проблеми принципово важливим є ретельно обґрунтований висновок академіка Я.Ісаєвича [8, с. 93], суть якого полягає в тому, що братствами, згідно з термінологією історичних джерел, потрібно називати лише ті організації, які поширилися у Західній Україні з 80 – 90-х років XVI ст. [9, с. 39]. Натомість автори „Історії православної церкви в Україні” тему території появи братств обминають, однак стверджують, що вони „виникли в останній третині XVI ст.” [10, с. 93]. Водночас, якщо брати до уваги визначення Я.Ісаєвича, то тут збігаються лише географічні, а не хронологічні межі. Отже, першою організацією, яку вслід за Я.Ісаєвичем потрібно називати „братством”, якщо брати до уваги лише перший критерій, було Львівське Свято-Успенське братство. Проте з'явилося воно набагато раніше, а саме 1439 р., а не наприкінці XVI ст. [12, с. 35]. Зайвим буде доводити, що саме воно послужило зразком для створення аналогічних центрів релігійно-просвітницького та духовно-культурного життя у Вільно (Свято-Духівське), у Луцьку (Чесно-Хресненське), у Києві (Богоявленське). Паралельно з цими добре зорганізованими прицерковними об'єднаннями мирян, існувало ще з десяток менш відомих церковних братств, які функціонували у багатьох містах і селах тогочасної Речі Посполитої.

У сучасній науці дискусійним залишається питання про час появи братств. Ми вважаємо, що відлік потрібно вести від останньої чверті XVI ст., коли діяльність братств була легалізована найвищою церковною та державною владою [9, с. 40]. Власне тоді, як справедливо зазначає Б.Гудзяк, настав „вирішальний момент у процесі трансформації неформальних об'єднань руських мирян у формально організовані братства” [7, с. 187]. Звідси впливає і сам поділ історії церковних братств на два періоди: до і після легалізації. Результатом останньої була фактична узурпація духовної влади в Церкві світським „елементом”, що неминуче вело до поглиблення кризи, найреальнішим виходом з якої мала стати зміна церковної юрисдикції. У цьому контексті діяльність церковних братств і мирян у релігійній сфері, для якої характерною рисою стало активне втручання у внутрішнє життя Церкви ми розглядаємо, не інакше як кризу традиційної системи світського патронату в Київській митрополії, що й спонукала єпископат до унійних пошуків наприкінці XVI-го ст.

Виходячи з того, що стаття присвячена становищу Української Православної Церкви та функціонуванню позаієрархічних структур у постберестейській період, то на витлумаченні подій і явищ, які мали місце в їхньому житті до Берестейського собору 1596 р., автор детально не зупиняється. Водночас зазначаємо, що всі православні братства на українських і білоруських землях Речі Посполитої вже наприкінці XVI ст. мали специфічне значення для Київської митрополії. Їхню ідеологію й практику широкого громадянського руху за зміцнення церковної дисципліни та збереження релігійної чистоти схвалили Східні патріархи:

Антіохійський Йоаким (1586 р.) і Константинопольський Єремія (1588 – 1589 рр.). Братства розглядали як знаряддя православної церковної реформи, тому патріархи своїм благословінням наділяли їм статусу ставропігій, що передбачало автономність у власній діяльності та слугувало надійним імунітетом від впливу місцевої ієрархії [10, с. 95].

Новий статус і моральна підтримка патріархів стимулювали реформу братського руху, розширення суспільно значущої його діяльності. Крім внутрішньоцерковного впорядкування, братства розвивали шкільництво, друкарську справу, благодійництво, передовсім облаштування шпиталів тощо. У цьому їм зазвичай допомагали церковні ієрархи [11, арк. 1-2].

Тісна співпраця братчиків зі шляхтою зробила дієвим вплив братств на сеймову боротьбу за права православних в Речі Посполитій. Церковні братства делегували своїх представників на провінційні сеймики, брали участь в укладенні інструкцій на сейми центральні [9, с. 97]. Крім загальних положень про забезпечення свободи віросповідання для православних, там містилися й вимоги збереження прав самих братств, особливо їх ставропігій. Інколи це позначалося й на рішеннях сеймів. Братства брали активну участь у підготовці сеймів на початку XVII ст. Львівські братчики були присутні на Варшавському сеймі 1600 р., навіть намагалися впливати на урядовців, щоправда безрезультатно [10, с. 96]. Делегати від братств разом зі шляхтою брали участь у відомому Сандомирському з'їзді (1606 р.), де сформульовано вимоги „заспокоєння грецької релігії”. А один із пунктів сеймової конституції 1607 р. про „грецьку релігію” стосувалися безпосередньо братств. „Церковні братства грецької релігії залишаємо при їхніх правах і привілеях”, – йшлося в документі [6, с.157].

Роль братств як своерідної форми релігійного опору, що мала широку соціальну базу, усвідомлювало й духовенство. Це було особливо відчутно у перші десятиліття XVII ст., коли не існувало православної ієрархії, передусім у деяких новофундованих братствах. У „старших” братствах (Львівському, Віленському, Люблінському, Перемиському) надзвичайно сильними були позиції власне світської частини: тут панувала ідеологія нагляду за духовними особами. Здебільшого така практика призводила до негативних наслідків. Водночас на прикладі братств, сформованих на початку XVII ст., бачимо прояви утвердження пріоритету духовенства. Отже окреслювалася тенденція до „воцерковлення” братств і спроби звільнення від їх зайвого, з погляду духовних владик, імунітету та „світськості”. Уже згадувалося вже про пієтет перед священством, виявлений при формуванні списку Луцького братства, згідно зі Статутом, підтвердженим пізніше патріархами Єрусалимським Теофаном (1620 р.) та Константинопольським Кирилом (1621-1623 рр.), старшим є пресвітер церкви Воздвиження Святого Хреста. Саме ця церква (а не братство), як доводять науковці, втримала ставропігійний статус [10, с. 97]. Духовенство (здебільшого Києво-Печерські насельники та священослужителі) намагалися утримувати ініціативу і при створенні Київського Богоявленського братства у 1615 – 1616 рр., а також при укладанні його „Упису”, хоча кошти на заснування брали із фунації, яку світська особа – поміщиця Галшка (Єлизавета) Гулевичівна – заповіла для побудови православного монастиря, школи та шпиталу.

Київське братство було утворене за умов, коли культурно-політичний центр українських земель переміщувався до Києва. Під протекцією київського духовенства, шляхти, місцевого магістрату, козацької верстви воно розпоряджалося значними культурними силами, які містив у собі київський світ 1615 – 1620 рр. (передусім, міграція до Києва інтелігенції з земель Галичини, що почалася ще за часів Єлисея Плетенецького, Києво-печерського архімандрита у 1599 – 1624 рр.). Братська школа, утворена на зразок Львівської, стала осередком церковної освіти, а консолідація братством релігійно-політичної опозиції почала становити реальну загрозу для адептів унійної політики. Уніатський київський митрополит Йосип Венямін-Рутський вважав, що головною перешкодою запровадженню унії у Києві є „нове братство, засноване схизматиками три роки тому, без королівського привілею... Важко думати про щось добре, коли не буде скасоване це братство, а скасувати його можна або владою воєводи, або позовом до задворного королівського суду” [3, т. 6. – с. 104-107].

Прагнення різних верств православної суспільності прилучитися до братського руху як єдино визнаного в часи відсутності вищої церковної ієрархії осередку традиційної

церковності отримало новий імпульс того ж таки 1616 р. Сталося це завдяки тому, що до складу Київського братства, на правах колективного члена, влилося Військо Запорізьке під проводом гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного. Відтоді козацтво постійно обстоювало права Київського братства та його школи у своїх петиціях до сеймів [1, с.71-73].

Варто зазначити, що прилучення козацтва до братського руху, по-перше, зміцнило авторитет братства в Києві, де ніхто з урядовців або прихильників католицької правлячої еліти так і не спромігся зашкодити його діяльності, а по-друге, змусило королівську владу переглянути власну політику стосовно православних вірян і церковних братств зокрема. Так, 1619 р. Сигизмунд III своєю грамотою легалізував діяльність Луцького братства, незважаючи на протест місцевого єпископа (уніата) Євгенія Малинського [6, с. 117].

Однак значення братського руху як чинника збереження та відродження православної церковної організації в постберестейський період сягнуло свого кульмінаційного моменту 1620 р. Саме тоді київське братство стало головним партнером козацтва, очолюваного гетьманом П.Сагайдачним. У відновленні православної ієрархії гетьман виступав від імені братства як його член і протектор. Патріарх Єрусалимський Теофан 1620 р. відзначив заслуги братств у церковному будівництві та збереженні осередків православного церковно-релігійного життя і видав три грамоти київському братству: першою він легітимізував заснування братства і благословляв створення при ньому „молодшого” об’єднання мирян; іншими двома – надав йому ставропігійного статусу та окреслив основні настанови для майбутньої діяльності. Звернув увагу патріарх Теофан і на церковні братства інших міст і сіл. Він підтвердив давні права та надав ставропігію церквам і братствам у Луцьку, Вільно, Слуцьку, Львові [9, с. 52].

Історики справедливо називають початок 20-х рр. XVII ст. „часом найбільшого піднесення братського руху в церковному та суспільному житті” [10, с. 98]. Церковні братства у цей час мали серед православних Речі Посполитої великий авторитет за такі заслуги: збереження осередків Православ’я, а також і церковних традицій у поунійний період; боротьба соціальні за права православної спільноти; відновлення православної ієрархії. Найширшою тоді була і соціальна база братств: їх всіяко підтримувала шляхта. До тогож, новопоставлені ієрархи самі вийшли переважно з братського руху. Однак найголовнішим чинником, який справив позитивний вплив на укріплення світського церковного руху стало колективне членство у Київському братстві козацтва на очлі з кошовим отаманом Петром Сагайдачним.

Тим часом, 20-ті роки XVII ст. стали вершиною загострення суперечностей в Православній Церкві, ініціатором і носієм яких були самі братства. Ще в останній чверті XVI ст. опозиція братства проти єпископату підштовхнула ієрархів до тіснішого союзу з світською владою та Римо-католицькою церквою. В унії ієрархи Української Православної Церкви (Київської митрополії) шукали порятунку саме від „світського елемента”, що радянськими істориками витлумачувалося як „народовладдя” (дарма, що воно часто виходило за межі канонічних церковних приписів). Навіть ті, хто залишився під юрисдикцією Константинопольської патріархії, конфліктували з братствами, наприклад, львівський єпископ Гедеон. Джерела свідчать, що стосунки між ним і місцевим Свято-Успенським братством ніколи не були лояльними. Не примирила їх і спільна справа – боротьба з унією [18, с. 132].

Недовіра братчиків до ієрархів та затяжні конфлікти лише заважали загальній справі. Через агресивність Львівського братства у 1607 – 1608 рр. Львівська кафедра ледве не перейшла до рук уніатів. Висячений патріархом і затверджений королем ставленник покійного Гедеона Балабана – його родич Ісайя – викликав спротив Львівського братства; справа заміщення єпископської кафедри ускладнилася, на неї претендували уніати; православним вона дісталася через хитрість Єремії Тиссаровського, який, щоб увійти в довіру до короля, удавав із себе прихильника унійних ідей. Ось що та багато іншого дає підстави вести мову про реальну загрозу церковній єдності, що виходила від братського руху [6, с. 347].

Варто зазначити, що саме впродовж перших двох десятиліть XVII століття претензії братств на керівництво церковним життям посилювалися і народоправство в церкві розширило

власну компетенцію за рахунок єпископської влади. Свідчень про надмірність братського народоправства зустрічаємо доволі багато. Проте найчастіше про це йдеться в заявах уніатського духовенства, або ж православних, які прийняли уніатство. Так, наприклад, Касіан Сакович писав: „Живучи в Люблінському братстві, надивився я, як які-небудь хлопи-квасники, корчмарі видають попові ризи, сосуди, хрести, Євангелія, самі носять їх в олтар, своїми нечистими руками дотикаються речей, на які вони й дивитися негідні, а коли робив їм з цього приводу вказівки, не тільки не бачив від них виправлення, але ще накликав на себе гнів. Дивна річ, довіряють своїм духовним совістю, – докоряє братчикам Сакович, – а сосуди, хрести, євангелія довірити не можуть!” [цит. за: 13, с. 18]. Цей же церковний полеміст закидає віленським братчикам: „Ви духовних і монахів тримаєте у своїй власті, самі своєю волею їх вибираєте й приймаєте до свого братства, самі судите і виганяєте тих, які вам не до вподоби... Доти ви своїх духовних хвалите, поки вони вам пританцьовують, вихиляються коло вас, підлещуються, виконують ваші прихоті, а як хто тільки з них перестане перед вами вислужуватися, нехай уже сам про себе дбає; десь добре пам'ятаєте, як старшини Віленського братства, братчики-миряни, осудивши одну духовну особу, святили свої руки в пресвітерській бороді” [13, с. 20-21].

У цьому контексті цілком об'єктивною є теза істориків, що „впливом крайньої опозиції до єпископату була поширена серед братчиків ідея, ледве не протестантського характеру” [10, с. 100]. Братчики переконували самі себе й оточуючих у тому, що „не попи нас спасуть, або владики, або митрополити, але віри Таїнство нашої православної з охороною заповідей Божих – ото нас спасти має!” [2, с. 210]. Безумовно, порядки, впроваджені братствами (особливо найстарішими, бо саме звідти виносилися свідчення, подібні до наведених вище) [14, с. 88-89], суперечили традиціям єпископської влади в Церкві. Під час створення нових братств у XVII ст. духовенство намагалося забезпечити собі статус, гідний церковної традиції. Проте особливо ця суперечність загострилася, після відновлення православної ієрархії. Історики справедливо вказують, що „нові владики, при всім поважанні до братського інституту, при всім визнанні його заслуг перед Церквою, не могли не відчувати сильно і прикро, як тісно і важко їм було з тим розвоєм братського народоправства” [5, с. 72]. Ситуацію ускладнювало ще й те, що братський ставропігійний імунітет, власний механізм юрисдикції – братський суд – за декілька десятиліть стали прикладом відцентрових тенденцій для інших церковних інституцій, особливо монастирів. Після відновлення православної ієрархії братства опинилися під загрозою впорядкування церковного життя на теренах Київської митрополії, забезпечення місцевої юрисдикції митрополита та єпархіальних архієреїв. Цьому, однак, заважала не лише опозиція уряду, а й спротив місцевих католицьких громад.

20-ті роки XVII ст. – це час перших рішучих заходів вищого духовенства, спрямованих на досягнення централізації влади, що передусім торкалася діяльності братств і не могла не викликати адекватної реакції з боку останніх. Такою визначною акцією (1624 – 1626 рр.) була поїздка архієпископа Полоцького Мелетія (Смотрицького) на Схід, до православних патріархів. Не зупиняючись детально на інших аспектах цієї місії, відзначимо, що український владика, мабуть, за дорученням Київського митрополита Іова Борецького та ієрархії, подбав про те, щоб Константинопольський патріарх скасував давні привілеї стосовно православних братств та монастирів (єпископ Мелетій привіз відповідну грамоту) [2, с. 87]. Ця постанова викликала рішучий протест проти нової ієрархії не лише з боку церковних братств, а й ставропігійних монастирів, передусім Києво-Печерського. Митрополит Іов змушений був виправдовуватися [2, с. 88-89].

Але братств схоже це не задовольняло сповна. Очільники Львівського та Віленського братств того ж таки 1626 р. відрядили своїх представників до Константинополя. Звідти вони привезли нову патріаршу грамоту із компромісним рішенням, згідно з яким ставропігії Львівського та Віленського братств, „котрі здавна перед тим суть ставропігії”, надані ще патріархом Єремією, залишалися чинними, а нові, надані патріархом Теофаном 1620 р., скасовувалися [2, с.91].

Рішення Константинопольського патріарха було неоднозначним. Частково це пояснюється тим, що приймали його під впливом різних течій у православному середовищі

Речі Посполитої. Дослідники стверджують, що „воно, очевидно, відобразило, по-перше, напруженість стосунків між братствами, ставропігійними монастирями та ієрархією, а по-друге, цілком можливо, засвідчило неоднорідність самого братського руху, наявність прихованих протиріч між „старшими” та „новішими” братствами, які різнилися принципами свого ставлення до духовенства і ступенем автономності відносно церковної ієрархії” [10, с. 101]. Об’єктивно ж це рішення було спрямоване проти автономії низки церковних інституцій, передусім київського братства, і надовго стало ґрунтом упередженого ставлення цього братства до діяльності вищого духовенства Української Православної Церкви.

Можна припустити, що саме ця упередженість цілковито позначилася на позиції братств щодо компромісних заходів православних ієрархів, які хотіли порозумітися з уніатами наприкінці 20-х років. Віленське братство, за свідченням владики Мелетія, упродовж 1626 – 1627 рр. „прикладалося до тієї спасительної справи”, проте пізніше ухилилося, незважаючи на старання Полоцького архієпископа. Про активний опір київських братчиків можемо судити досить достовірно із згадок того ж єпископа Мелетія про собор 1628 р. Там було рельєфно унаочнено невдоволення „світського елементу” – міщан та козацтва – унійними планами, які почали виношувати церковні братства.

Щоправда, спротив цей не був однаково відчутний на всій території Київської митрополії. Пасивність простежується зокрема на Правобережній Україні, а точніше, – у Галичині. Прикладів є декілька. Так, представники Львівського Свято-Успенського братства, виявляючи лояльність до королівських розпоряджень, навіть брали участь у засіданнях Львівського собору 1629 р. (уніатського). Ще одним доказом нешанобливого ставлення братств до ієрахів є лист Іова Борецького львівським братчикам (1627 р.), у якому митрополит дорікає адресатам за елементарну неповагу до нього, а також за невиконання пунктів духовного Заповіту П.Сагайдачного. Першоїєрарх із сумом зазначає, що за свою працю для Церкви міг би розраховувати на більшу прихильність: „тільки би ліпшая... вдячність бути могла...” [15, с. 301].

Однак поява ієрархії та її спроби відновити свою юрисдикцію на теренах Київської митрополії означали „початок кінця” гегемонії братського руху. Після смерті митрополита Іова Борецького його наступник Ісайя Копинський також намагався узяти братства під свою пастирську опіку. Наприклад, 1632 р. владику благословив утворення „юношеського” братства при „старшому” в Луцьку. Він затвердив Статут нового братства і сформулював низку побажань та настанов на перспективу. Протистояння між церковними братствами як позаієрархічними структурами Київської митрополії та духовенством не припинялася аж до початку занепаду та стагнації братського руху. Поставити братчиків „на місце” вдалося митрополитові Петру Могилі у 30-ті рр., чого без легалізації православної ієрархії він звичайно б зробити не зміг.

Зазначимо, що братства заново активізувалися разом з іншими верствами православної людності у період „безкоролів’я”. Після смерті Сигизмунда III Віленське братство послало на конвокаційний сейм спеціальне прохання до сенаторів і шляхти забезпечити права православних посполитих. Братства також брали участь в агітації на місцях. Львівське ставропігійне та „молодші” братства збирали кошти для спорядження депутатів на провінційний Вишньський сейм. Директиви та інструкції про забезпечення свободи віросповідання, дані у травні 1632 р. послам, обраним на цьому сеймику, були складені під впливом якраз братських депутатів [17, с. 307-311]. Компромісні формули конвокаційного та елекційного сеймів, у тому числі й „Пункти заспокоєння” Владислава IV, містили дозвіл на функціонування старих і заснування нових братських шкіл, семінарій, шпиталів, вільний доступ до магістратських посад. Фактично підтвували давні права та привілеїв, а отже – і ставропігійний статус найстаріших православних братств. Крім того, польський король Владислав уже після свого обрання надав окремі грамоти для братств [9, с. 100].

Визнання діяльності братств з боку світської влади ще більше дистанціювало їх від церковних ієрархів. Продовжувалися різного роду конфлікти та протистояння, зумовлені боротьбою братчиків за сфери впливу в церкві. Затяжний конфлікт Львівського братства і

митрополита Київського Петра з приводу видавничої діяльності, у який було втягнуто навіть патріарха Константинопольського Парфенія, – яскравий доказ цьому.

Нову віху в історії Української Православної Церкви ознаменувало обрання Київським митрополитом Петра Могили, який одразу ж розпочав реформування церковно-релігійного життя у Київській митрополії. Щодо братств, то новий митрополит прагнув знайти розумний компроміс у стосунках духовенства і братчиків. Направді шлося про необхідність збалансування управлінської системи, а це означало, що братчиків потрібно негайно поставити „на місце”. Митрополиту Київському Петру це вдалося. Однак не тому, що був він кращим пастирем Церкви, аніж його попередник Іов Борецький. Вирішальну роль тут зіграла легалізація православної ієрархії у 30-ті рр. XVII ст.

Налагодження стосунків і співпраці кліру і мирян Петро Могила розпочав з Львівського Свято-Успенського братства, патронами якого здавна виступали представники роду Могили, тому львівські братчики були особливо прихильні до митрополита Київського. Перемишське церковне братство також співчувало митрополиту Київському в його боротьбі за легітимізацію православного духовенства, а тому до певної міри солідаризувалося з ним. Проте вирішальним моментом в утвердженні авторитету митрополита Київського Петра Могили стало підпорядкування церковній владі київського братства. Незадовго до свого обрання, будучи ще Києво-Печерським архімандритом, під тиском козаків, Могила зумів стати не лише його опікуном, а й старшим серед братії. З цього моменту розпочалося поступове підпорядкування братського руху вищому церковному духовенству.

Інтеграція братств в одну ієрархічну структуру стала важливим аспектом церковної реформи Могилянського періоду, що послабила соціальну та політичну базу братського руху і, безумовно, посилила вплив відновленої православної ієрархії, яка раз і назавжди вгамовувала колишні претензії братств. Митрополит Київський Петро так проавдив свою архіпастирську діяльність, що братства найчастіше шукали у нього захисту та допомоги від утисків властей; скаржилися до митрополичого суду на порушення канонів священиками; зверталися у разі внутрішніх негараздів, демонструючи лояльність та послух, „собі за пастиря і отця в церкві Божой принявши” [17, с. 412]. Петро Могила поширив свій вплив навіть на ставропігійні братства, заборонивши їм втручатися у внутрішнє життя Церкви. Першоієрарх Київської митрополії перебрав на себе функції рядити у внутрішніх справах церковних братств, він організував зібрання коштів для них та здійснював нагляд за їх використанням.

У другій половині XVII століття церковні братства остаточно втратили будь-яку самостійність не лише політичну, а й у межах церковного інституту, перетворившись на звичайний елемент ієрархізованої структури Церкви. І хоча Петро Могила ще запрошував братства на Київський собор 1640 року, вони дедалі більше ставали символом своєрідної місцевої традиції і щораз менше – виявом колишньої народноправності. Схоже такий інститут, як братства поступово вичерпував свій ресурс. Записи 50 – 90-х рр. про вибори братських старост та ігуменів монастирів, які їм підпорядковувалися, свідчать про стагнацію братського руху, який зіштовхнувся з серйозними кризовими явищами: різко знизилася дисципліна, розпорошувався колишній склад, поступово втрачалося співробітництво світських членів братств з духовними тощо.

Висновки. Отже, витлумачуючи роль і місце „світського елемента” у збереженні церковно-релігійного життя православних у постберестейський період, бачимо, що функціонування церковних братств як специфічної форми позаієрархічних структур Української Православної Церкви (Київської митрополії) є доволі специфічним. Їхня діяльність має по суті контрверсійний характер, а тому й неоднозначні наслідки.

З появою церковних братств загострилися суперечності між духовенством і мирянами. Останні прагнули перебрати на себе функції репрезентанта православної церковності. Такі амбіції у братчиків оформилися ще за довго до Берестейської унії, проте активна їх реалізація припадає на 1620-ті роки – час відновлення православної ієрархії патріархом Єрусалимським Феофаном. Традиції зверхності „світського елемента” у церковних справах, автономії від єпископської влади, власної юрисдикції, виплекані в лоні найстаріших ставропігійних братств,

суперечили принципам церковного устрою. Народноправність та імунітет братств, що допомогли зберегти православні осередки за екстремальних, несприятливих суспільно-релігійних умов, у ході відновлення традиційної структури стали на перешкоді цілісності й структурованості Української Православної Церкви в Речі Посполитій.

Духовний провід Київської митрополії (особливо Митрополит Петро Могила) проводили системні внутрішньо-церковні реформи, спрямовані на поступову інтеграцію братств у місцеві церковні структури, як і процес підпорядкування місцевій єпископській юрисдикції, тривали з середини 20-х до середини 70-х рр. у вигляді специфічних дій православної ієрархії та відповідних рішень владних структур. У XVII ст. їхня діяльність спрямована, як правило, на розв'язання локальних завдань та внутрішнє впорядкування, яке зумовило таку своєрідну рису української православної церковності, як соборноправність. Братське народоправство репрезентувало одну з моделей участі мирян у церковному житті. Однак цього виявилось замало для повноцінного існування братств і збереження їхнього впливу на церковно-релігійне і духовно-культурне життя в Речі Посполитій. На тлі зростання духовної влади в Церкві авторитет прицерковних об'єднань мирян (незалежно від форми чи статусу існування) швидко падав. Як наслідок, відбулася стагнація братського руху і остаточне припинення його історичного буття.

Література

1. Акты исторические, относящиеся к истории России. – Изд. А.И.Тургеневым. – СПб., 1841–1842. – Т.1. – 397 с. ; Т.2. – 412 с.
2. Акты, относящиеся к истории Южно-Западной Руси. – Изд. А.Петрушевичем. – Львов, 1868.
3. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе. – ч. 1–8: у 34-х т. – К.: Тип. Ун-та св. Владимира, 1859–1914. – Ч.1. –Т.1. – 374 с.; Т.6. – 351 с.; Т.10. – 403, 22 с.
4. Гарасевич М. Исторична відомість про минуле і сучасне становище ієрархів руської з'єднаної церкви у Великій, Білій і Червоній Русі. – 1826 р., Відень // Відділ рукописів Львівської наукової бібліотеки імені Василя Стефаника НАН України. – Ф.3. – Оп.1. – Спр.811. – 58 арк.
5. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 645 с.
6. Грушевський М.С. Історія України–Руси. – Т.5. Суспільно-політичний устрій і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях 14–17 віків. – Львів, 1905. – Репринт. – К., 1994. – 561 с.
7. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Пер. з англ. – Львів, 2000. – 426 с.
8. Дмитриев М. Между Римом и Царьградом: Генезис Брестской Церковной Унии 1595–1596 гг. – М.: Изд-во. Московского университета, 2003. – 320 с.
9. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. – К., 1996. – 251 с.
10. Історія православної Церкви в Україні: Збірка наукових праць. – К.: Четверта хвиля, 1997. – 290 с.
11. Книга протоколів братства при церкві Воздвиження Хреста Господнього в Дрогобичі за 1678–1828 рр. // ЦДА України у м. Львові. – Ф.129. – Оп.3. – Спр.65. – 69 арк.
12. Кущинський А. Коротка історія Української православної церкви. – Чикаго: Видання Братства Св. Володимира, 1971. – 102 с.
13. Левицький О. Внутрішній стан західно-руської Церкви в Польсько-литовській державі в кінці 16 ст. та Унія // Розвідки про церковні відносини на Україні–Руси XVI–XVIII ст. – Львів, 1900 (Репринт: Львів, 1991). – С. 1–80.
14. Лотоцький О. Автокефалія: У 2-х тт. – Варшава, 1938. – Репринтне видання. – К., 1999. – Т.2: Нарис Історії Автокефальних Церков. – 400 с.
15. Макарий (Булгаков), митрополит. История Русской Церкви: В 12 т. – Т.9. – Кн.V.: Период разделения Русской Церкви на две митрополии. История Западнорусской или Литовской митрополии (1458–1596) / Под ред. Б.Н.Флори. – М., 1996. – 680 с.
16. Огієнко І., митрополит. Українська Церква / Упоряд., авт. передмови М.С.Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2007. – 408 с.
17. Папков А. Древнерусский приход. Краткий очерк церковно-приходской жизни в Восточной России до XVIII и в Западной России до XVII в. – Сергиев Посад, 1897. – 584 с.
18. Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1989. – Т.1. – 588 с.

Рецензент доктор філософських наук, професор П.М.Крालюк